

Investigating the Dimensions of Legal Shortcomings in Compensation of Transboundary Environmental Damages to Injured Non-Governmental Persons

واکاوی ابعاد کاستی‌های حقوقی جبران خسارات زیست‌محیطی فرامرزی به اشخاص غیردولتی زیان‌دیده

نساء قلیزاده

کارشناس ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دماوند، دماوند، ایران

Nesa Gholizadeh

Master of International Law, Faculty of Law, Islamic Azad University, Damavand Branch, Damavand, Iran

Nesagholizadeh66@yahoo.com

Abstract

The increase in the existence and entry of environmental damage has led to the growth and development of technologies and the dynamics of industries in the biosphere in recent decades. Since environmental elements are interdependent in the life cycle and survival, there is always an unquestionable need to maintain it. Because the environment has a cross-border guarantee and does not depend on the borders of a country. Therefore, creating any crisis and pollution, causing damage to the environment and ignoring small environmental hazards, will cause a large-scale crisis at the international and global levels. In this regard, when the damage caused by transboundary pollution is inflicted on governments, as soon as the responsibility is recognized, the claim for damages occurs and compensation, which can be important through litigation. However, not only governments are affected by cross-border pollution, but also private individuals are affected. The aim of this study is to identify the system of liability governing cross-border damages in order to explain the process of how to claim damages directly by private individuals and to clarify the problems facing it. This study is based on the findings that although private individuals can seek redress in the courts where cross-border damages occur, they face problems with issues such as setting a certain ceiling for compensation funds, setting a deadline for claiming compensation. The source of the compensation is unclear and, consequently, the regime's actions are related to the damages.

Keywords: Transboundary Damages, Compensation, Environmental Damages, Individuals, Legal Deficiencies.

چکیده

رشد و توسعه فناوری‌ها و پویایی صنایع در زیست کره در چند دهه اخیر سبب ساز افزایش وجود و ورود خسارات زیست‌محیطی گردیده است. از آن جایی که عناصر محیط زیستی در چرخه حیات و بقا وابستگی و پیوستگی دارند، همواره ضرورت حفظ آن الزامی بی‌چون و چرا می‌طلبد. چرا که محیط زیست ضمانتی فرامرزی دارد و وابسته به مرزهای یک کشور نیست. لذا ایجاد هرگونه بحران و آلودگی، سبب ورود خسارات به محیط زیست گردیده و نادیده گرفتن مخاطرات کوچک زیست‌محیطی، سبب به وجود آمدن بحران وسیع در سطح بین‌المللی و جهانی خواهد شد. در این راستا، وقتی خسارات ناشی از آلودگی‌های فرامرزی به دولت‌ها وارد می‌گردد، به محض شناسایی مسئولیت، مطالبه خسارت و جبران آن پیش می‌آید که این مهم می‌تواند از طریق اقامه دعوا باشد. هرچند فقط دولت‌ها تنها متضرر از آلودگی‌های فرامرزی نیستند بلکه اشخاص خصوصی نیز قربانی تلقی می‌گردند. این پژوهش با هدف شناسایی نظام مسئولیت حاکم بر خسارات فرامرزی در پی آن است که روند چگونگی مطالبه مستقیم خسارات توسط اشخاص خصوصی را بیان نماید و مشکلات پیش روی آن را روشن سازد. این پژوهش بر این یافته‌ها استوار است که اگرچه اشخاص خصوصی می‌توانند در دادگاه‌های محل وقوع خسارت فرامرزی درخواست جبران خسارت نمایند، اما با مشکلاتی از جمله تعیین سقف معینی برای صندوق‌های پرداخت‌کننده خسارت زیان‌دیدگان، تعیین ضرب‌الاجل برای درخواست غرامت، مشخص نبودن منبع ورود غرامت و نتیجتاً نامعلوم بودن اعمال رژیم مربوط به خسارات روبرو هستند.

واژگان کلیدی: خسارات فرامرزی، پرداخت غرامت، جبران خسارت زیست‌محیطی، اشخاص خصوصی، کاستی‌های حقوقی.

Received: 2022/05/23 - Review: 2022/06/26 - Accepted: 2022/06/08

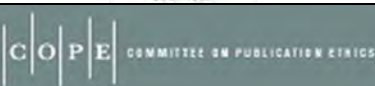
دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۲ - بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۰۵ - پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۱۵

ارجاع:

قلیزاده، نساء؛ (۱۴۰۱)، واکاوی ابعاد کاستی‌های حقوقی جبران خسارات زیست‌محیطی فرامرزی به اشخاص غیردولتی زیان دیده، تمدن حقوقی، شماره ۱۱.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author (s) , with publication rights granted to Legal Civilization. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) , which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

مقدمه

با امعان نظر به مخاطرات و گسترش آلودگی‌های زیست‌محیطی فرامرزی و افزایش رو به رشد تعداد افراد آسیب دیده و همچنین لزوم جبران خسارات آسیب دیده گان، ضرورتی است تا مسئله نحوه جبران خسارات و مشکلاتی که ممکن است در طی پرداخت غرامت برای اشخاص غیردولتی بروز پیدا می‌کند، مورد بررسی قرار گیرند. تبیین ابعاد الزامات پرداخت خسارات و غرامات زیست‌محیطی به اشخاص، بدون واسطه دولت‌ها، نشان دهنده نقش و اهمیت اشخاص و حق آن‌ها بر محیط زیست را بدون دخالت دولت‌ها تشریح می‌نماید. با توجه به وسعت خسارات زیست‌محیطی فرامرزی و ضرورت جبران خسارات ناشی از آن نیاز است که جبران خسارت در فوریت قرار گیرد و غرامت بلاواسطه و سریع برای زیان دیده فراهم شود. چه بسا تأخیر در جبران خسارت باعث از بین رفتن احقاق حق اشخاص زیان دیده غیردولتی گردد، یا حتی پرداخت غرامت به حساب شخص زیان دیده پرداخت شود که همین امر مانع دخل و تصرف دولت به غرامت واریزی می‌گردد. پرداخت غرامات ناشی از آسیب‌های زیست‌محیطی فرامرزی به دو صورت با واسطه (یعنی از طریق طرح دعوی از سوی دولت‌ها عیله دولت منشأ) یا بلاواسطه (اقامه دعوی از سوی زیان‌دیده) ممکن است (طیبی، ۱۳۹۴، ۵). پرداخت باواسطه ممکن است که باعث متنبه شدن زیان رساننده نشود و چه بسا با به تأخیر افتادن آن دیگر دلیلی برای جبران خسارت زیان دیده نباشد و باعث عدم استیفاء حق زیان دیده شود. در این پژوهش برآنیم که به بررسی شیوه‌های جبران خسارت بلاواسطه و همچنین مشکلاتی که ممکن است

در جهت پراخت غرامت به حساب متضرر از خسارت زیست‌محیطی پیش‌آید پرداخته شود.

اول: ابتدای ماهوی مسئولیت همراه با خسارت

نظام مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی در عرصه حقوق بین‌الملل، تابع نظام مسئولیت بین‌المللی دولت هاست. در این راستا و در خسارات فرامرزی دو دسته رویکرد وجود دارد: یکی مسئولیت برای اعمال منع شده بین‌المللی^۱ (سال ۲۰۰۱) و دیگری مسئولیت برای اعمال منع نشده بین‌المللی^۲ (سال ۲۰۰۶).

۱- چهارچوب مسئولیت برای اعمال منع شده

در خصوص اعمال منع شده بین‌المللی، اعمال متخلفانه‌ای که باعث نقض تعهدات بین‌المللی زیست‌محیطی می‌شوند مبنای مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در نظر گرفته می‌شود. در این خصوص قضیه اثبات شده اساسی این است که هر عمل منع شده بین‌المللی زیست‌محیطی متضمن مسئولیت بین‌المللی دولت است. ماده ۲ طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل درباره مسئولیت دولت بیان می‌دارد: «فعل متخلفانه بین‌المللی دولت هنگامی محقق می‌شود که رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل: الف) به موجب حقوق بین‌الملل قابل انتساب به آن دولت باشد؛ و ب) نقض تعهد بین‌المللی آن دولت تلقی شود.» (ابراهیم گل، ۱۳۹۱، ۱۸).

از یک سو، اگر دولت با فعل یا ترک فعل خود یک تعهد بین‌المللی زیست‌محیطی را نقض کرده باشد، خواه تعهد ناشی از معاهده یا تحت حقوق بین‌المللی عرفی باشد، دولت متحمل مسئولیت بین‌المللی است. همچنین ماده ۱۳ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها بیان می‌دارد: «تعهد مورد نظر باید برای دولت انجام دهنده فعل در زمان وقوع عمل منع شده معتبر باشد.» به هر ترتیب دولت در نقض تعهدات خود باید عمل غیرقانونی را متوقف کند و تعهد بین‌المللی خود را انجام دهد و دولت متخلف مسئول جبران خسارت برای آسیب وارد به دولت زیان‌دیده است. از سوی دیگر، عمل منع شده بین‌المللی یک دولت این است که فعل یا ترک فعل ناقض تعهد بین‌المللی باید قابل انتساب به دولت باشد و فعل به عنوان فعل دولت در نظر گرفته شود. اما رویکرد اتخاذی کمیسیون حقوق بین‌الملل نسبت به موضوع آسیب فرامرزی مستقیم است. محتوای قواعد اولیه برای تعیین مسئولیت ضروری است. بنابراین، آنچه نقض تعهدات زیست‌محیطی محسوب می‌شود بستگی به این موضوع دارد که حقوق بین‌الملل چه تعهداتی را بر دولت عامل تحمیل می‌کند (Hanqin, 2003, 295).

1- Responsibility

2- Liability

۲- چهارچوب مسئولیت برای اعمال منع نشده

اگرچه همکاری دولت مربوطه برای ایفای تعهدات مربوط به جلوگیری از آسیب فرامرزی از فعالیت‌های خطرناک وجود دارد اما بعضی از فعالیت‌ها بدون ارتکاب تخلف بین‌المللی صورت می‌گیرد. خسارت‌هایی مانند فعالیت‌های هسته‌ای، حمل و نقل نفت در دریا و... اعمالی هستند که بدون ارتکاب فعل متخلفانه بین‌المللی باعث ایراد خسارت می‌شوند. کمیسیون حقوق بین‌الملل از سال ۱۹۷۸ رسماً اعمال منع نشده را مورد بررسی قرار داد که منجر به تصویب دو طرح پیش نویس «پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» سال ۲۰۰۱ و طرح اصول تخصیص زیان در موارد آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک سال ۲۰۰۶ شد (عبداللهی، ۱۳۹۰، ۲۱۲-۲۱۳). لذا از نظر کمیسیون، مسئولیت متصدی بر این باور پذیرفته شده است که شخصی که با ایجاد خطر زیاد به دنبال منفعت اقتصادی می‌باشد باید نتایج زیان آور کنترل فعالیت را متحمل شود.

در مورد فعالیت‌های خطرناک که پرخطر نبوده اما خطر ایجاد خسارت مهم را به همراه دارد، مسئولیت مورد نظر مسئولیت به تقصیر یا همراه با غفلت است. این امر به این دلیل است که منافع مرتبط ناشی از فعالیت‌های خطرناک انگیزه صنایع برای انجام فعالیت خطرناک می‌باشد. در نهایت نگاهی به عملکرد دولت‌ها این نتیجه را به دست می‌دهد که اصل مسئولیت در خصوص خسارات ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل، صرف انجام فعالیت منشأ خسارت در قلمرو سرزمینی یک دولت نمی‌تواند مسئولیت بین‌المللی دولت به جبران خسارات وارده را به دنبال داشته باشد. بلکه مسئولیت چنین دولتی زمانی محرز است که نقض انجام وظیفه به نحو احسن در خصوص ارائه مجوز، تداوم نظارت و کنترل، محرز شود (موسوی و قیاسیان، ۱۳۸۹، ۴-۵).

دوم: ابتدای حقوقی جبران خسارت به اشخاص غیردولتی زیان دیده

۱- نحوه ادعا و اقامه دعوی

در راستای اخذ غرامات، اشخاص خصوصی می‌توانند در جهت نحوه اقامه دعوا جهت جبران خسارت دو شیوه را معمول دارند. الف- اطراف می‌توانند از طریق دولت خود برای دریافت غرامت علیه دولت منشأ اقامه دعوی کنند. طبق ماده ۴۲ طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، دولت زیان دیده می‌تواند از طریق طرح یا تسلیم یک ادعا علیه دولت دیگر یا شروع اقامه دعوا نزد یک دادگاه یا دیوان بین‌المللی درخواست

جبران خسارت زیست‌محیطی نماید (ابراهیم گل، ۱۳۹۱، ۲۵۷). ب- شخص خصوصی در صورت امکان به رویه‌های قضایی در دادگاه‌ها متوسل شوند که در این صورت دعوا از طریق دیپلماتیک مطرح شود که بیشتر مبتنی بر مذاکره و همکاری با دولت مورد نظر است (Hanqin, 2003, 13).

نکته‌ای که حائز ذکر است این که شورای سازمان همکاری اقتصادی و توسعه^۳ در یک سری توصیه نامه‌های مبتنی بر مطالعات کمیته محیط زیست^۴ و گروه آلودگی فرامرزی^۵ به این نتیجه رسید که پیگرد قانونی باید در کشور انجام دهنده فعالیت خسارت بار انجام گردد (رحمتی، ۱۳۹۳، ۳۵). اقامه دعوی خصوصی در دولت منشأ این مزیت را دارد که دادگاه آن کشور، بهترین دادگاه برای رسیدگی به عمل انجام شده است. اگر فعل یا ترک فعلی که از آن شکایتی به عمل آمده است باعث ورود خسارت به کشورهای دیگر شده باشد، این رویکرد تمام دعوی را در صلاحیت یک دادگاه قرار می‌دهد و از دیدگاه خواننده این، اگر خواننده تنها در معرض دادرسی قضایی در یک دادگاه قرار گیرد، خواننده می‌تواند با قطعیت بیشتری عواقب عمل خود را پیش بینی کند و اعمالش را متعاقباً قانونمند سازد. با این حال، اکثر استدلال حقوقدانان از اعمال صلاحیت دادگاه‌های کشوری که آسیب فرامرزی در آن وارده شده است حمایت می‌کنند.

قربانی خصوصی خسارت آلودگی فرامرزی زمانی که از مشاور حقوقی خود می‌شنود که برای جبران خسارت و دریافت غرامت باید در دادگاه دولت خارجی اقامه دعوا کند متعجب و وحشت زده می‌شود. قربانی دیگر اعتماد به نفس اقامه دعوا در کشور بیگانه را نخواهد داشت. درست است که حق دسترسی برابر به عدالت، اصلی انکارناپذیر است اما زمانی که قربانی در کشور خارجی نیازمند کمک حقوقی می‌شود، کمک کمتری در اختیارش قرار می‌گیرد و یا ممکن است از او خواسته شود که تأمین مالی برای هزینه دادرسی فراهم کند. همچنین در این گونه موارد مشکلات دوری، زبان، ناآشنایی و هزینه‌ها نیز وجود دارد. هرچند در برخی موارد این موضوعات حل شده است. مثلاً در کنوانسیون‌های بین‌المللی مسئولیت مدنی برای خسارات آلودگی نفتی^۶ مقرر می‌دارد که دعوی پراخت غرامت در مورد خسارات آلودگی نفتی تحت پوشش کنوانسیون، تنها در دادگاه دولت‌های متعاهدی که به قلمرو زمینی یا

3- Council of the Organization for Economic Co-operation and Development

4- The Environment Committee

5- Tran frontier pollution group

6- the International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, Bruxell, 1969

دریایی‌شان آسیبی وارد شده است مورد بررسی قرار گیرند، اخطار منطقی چنین دعوایی به خواننده داده شده است. کنوانسیون قبل‌تر، یعنی کنوانسیون مسئولیت عامل حمل و نقل هسته‌ای^۷ بیشتر به نفع قربانی است زیرا قربانی را مخیر می‌سازد تا خود، دادگاه را انتخاب کند. ماده ۱۰ کنوانسیون مقرر می‌دارد دعوی غرامت باید به اختیار خواهان، یا در دادگاه دولت مجوزدهنده (دولت صاحب پرچم) یا در دادگاه دولت متعاهدی که به قلمروش آسیب وارد شده است، اقامه شود.

به طور خلاصه، اعمال صلاحیت دولت زیان دیده کاملاً در تطابق با رویه‌های کنونی و اصول است. البته، صلاحیت دادگاه در هر پرونده خاص باید تنها زمانی اعمال شود که خواننده کاملاً از اقامه دعوا مطلع شده و به او فرصت کافی برای استماع داده شده باشد. بنابراین چندین رویکرد در خصوص اعمال صلاحیت دادگاه برای رسیدگی به دعاوی اشخاص خصوصی وجود دارد که پذیرفته‌ترین رویکرد، اعمال صلاحیت دادگاه محل وقوع خسارت است. در این رویکرد اشخاص خصوصی می‌توانند مستقیماً به دادگاه محل وقوع خسارت مراجعه کنند و مطالبه جبران خسارت نمایند که این روش هم منافع زیان دیده را در نظر گرفته است هم فرآیند رسیدگی به دعوا را تسهیل و تسریع می‌بخشد (طیبی و شیرازیان، ۱۳۹۸، ۴۹).

۲- رویه دولت‌ها در جبران خسارت

در این جا لازم است به این موضوع پرداخته شود که آیا در رویه دولت‌ها پرداخت غرامت بلاواسطه به اشخاص خصوصی مسوق به سابقه است، سپس آن را از لحاظ خسارات زیست‌محیطی فرامرزی مورد بررسی قرار می‌دهیم.

یکی از مواردی که در آن پرداخت غرامت به اشخاص خصوصی صورت گرفته از سوی دولت ایالات متحده آمریکا به دولت هند است زیرا یکی از ماهیگیران هندی در نوامبر ۱۹۸۷ توسط شلیک ایالات متحده آمریکا کشته شد. در مورد دیگر، در سال ۱۹۵۴ جمهوری چین یک هواپیمای انگلیسی را که در حال حرکت از بانکوک به هنگ کنگ بود، هدف قرار داد. جمهوری چین عذرخواهی کرد و اعلام کرد که هواپیما به عنوان یک هواپیمای نظامی تایوانی شناسایی شد. جمهوری چین غرامت را به خانواده‌های قربانیان پرداخت کرد. لذا همان طور که در حقوق بین‌الملل پرداخت غرامت به صورت بلاواسطه به اشخاص خصوصی در قضایای مختلف صورت گرفته، پرداخت غرامت بلاواسطه در حوزه حقوق بین‌الملل محیط زیست نیز صورت پذیرفته است.

7- Convention on the Liability of Operators of Nuclear Ships, Bruxell, 1962

برجسته‌ترین قضیه در خصوص پرداخت غرامت به اشخاص خصوصی مربوط جنگ عراق و کویت است. هفته‌ها پیش از جنگ عراق و کویت، عراق صراحتاً اراده خود را در استفاده از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی اعلام نمود. عراقی‌ها در جریان آخرین روزهای ژانویه سال ۱۹۹۱، تماماً حدود یک میلیون تن نفت خام را در خلیج فارس رها کردند؛ یعنی حجمی حدود نه برابر بیش از مقداری که در حادثه یاکسون والدز آلاسکا پخش شده بود. در جنگ خلیج فارس خسارات گسترده‌ای به محیط زیست مصنوعی و طبیعی از جمله از طریق بمباران و مین‌گذاری وارد آمد. با این وجود گسترده‌ترین بعد خسارات محیط زیستی، ناشی از نفت بود که در جریان جنگ خسارات زیادی به واسطه تخلیه و ریزش مقدار زیادی نفت از پالایشگاه‌های کویت اشغالی و نیز به واسطه آتش زدن برنامه‌ریزی شده چاه‌های نفت کویت پدید آمد (رفعت راد، ۱۳۹۰، ۵-۶).

در قطعنامه ۶۸۷ یکی از نتایج آن تشکیل کمیسیون غرامات سازمان ملل متحد بود. این کمیسیون برای نخستین بار مسائل مربوط به اشغال نظامی کویت را در دستور کار خود قرار داد. این سازمان یکی از بالاترین مقامات سازمان ملل متحد دارد و به واقع بر اساس قطعنامه شورای امنیت و رکن فرعی آن محسوب می‌شود تا بتواند آثار مالی و معنوی جنگ را از مقصر احراز نماید. البته در سال‌های اخیر، این کمیسیون به جرایم ناشی از تخلیفات زیست‌محیطی نیز پرداخته است. هرچند این کمیسیون در نتیجه جنگ عراق و کویت به وجود آمد اما ابعاد آن گسترده‌تر شد و باعث شد تاکنون دوازده کشور، در مجموع حدود دو بیست و هفتاد فقره دعوا مطرح نمایند. تاکنون کل غرامت پرداخت شده از سوی عراق به کویت برابر با چهل و سه میلیارد و پانصد میلیون دلار می‌رسد. خسارت‌های پرداخت شده به اشخاص خصوصی به منظور حل و فصل یکی از دعاوی شرکت نفت کویت بوده است. در واقع، این غرامت بابت جبران ضرر و زیان در بخش تولید و فروش که در پیت جاوز عراق به کویت و به آسیب دیدن میادین نفتی این کشور متحمل شد، بوده است (رحمتی، ۱۳۹۳، ۶۹).

سوم: واکاوی نقاط ضعف جبران خسارت بلاواسطه به اشخاص غیردولتی زیان‌دیده

بنا به ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی ایران: «هر کس بدون مجوز قانونی، عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجاری یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده، لطمه‌ای وارد کند که موجب ضرر و زیان مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد.» مسئولیت حقوقی یا مدنی پاسخی است به نقض تعهداتی که فقط

موجب ورود لطمه و خسارت به کشور متعهدله می‌گردد. در مبحث مسئولیت مدنی، جنبه جرم بودن عمل مورد نظر نیست بلکه موضوع آن، تعیین مسئولیت و عامل ورود زیان و در نتیجه الزام آن دولت به جبران خسارت است که دولت زیان دیده وارد کرده است (زارعی، ۱۳۹۰، ۵۱).

۱- جبران خسارت و پرداخت

در صورت ورود خسارت زیست‌محیطی در سطح بین‌المللی، در بند ۱ ماده ۳۱ طرح مسئولیت دولت‌ها نتیجه و اثر اساسی مسئولیت، تعهد به جبران کامل خسارت ذکر شده است. دیوان دادگستری بین‌المللی نیز در قضیه کارخانه کورزو در رأی خود، الزام به جبران خسارت را برای طرف مقابل در قبال نقض هر تعهد بین‌المللی مورد شناسایی قرار داده است (ابراهیم گل، ۱۳۹۱، ۱۸۵).

با عنایت به بحث جبران خسارت، این مهم گاهی به عنوان یک عامل ترمیم‌کننده (عدالت ترمیمی)، یک عامل بازدارنده و تنبیهی (عدالت تنبیهی و بازدارنده)، یک عامل هزینه ساز و یک عامل اصلاح‌کننده (عدالت اصلاحی) مطرح شده است. مطابق ماده ۳ طرح مسئولیت بین‌المللی: «توصیف فعل دولت به عنوان فعل متخلفانه بین‌المللی تابع حقوق بین‌الملل است.» «توصیف مذکور متأثر از توصیف همان فعل به عنوان فعلی قانونی به موجب حقوق داخلی نیست. همچنین ماده ۳۲ طرح مذکور، در مورد تعهد به جبران خسارت و توقف عمل نامشروع بیان می‌دارد که دولت مسئول نمی‌تواند برای توجیه قصور در عدم رعایت تعهداتش به موجب این بخش به مقررات حقوق داخلی خویش استناد کند. این دو ماده به عدم توسل به حقوق داخلی، چه برای نقض تعهدات بین‌المللی و چه برای فرار از تعهد به جبران خسارت و توقف عمل نامشروع، اشاره می‌کنند. بنابراین نه در عرصه ایجاد تعهدات ثانویه و نه در مرحله عمل به آن، حقوق داخلی نمی‌تواند مورد استناد واقع شود. در حقیقت، حقوق بین‌الملل علیرغم احترامی که برای حاکمیت دولت‌ها قائل است، استناد به حقوق داخلی را به جز برای برخی از توصیف‌ها مجاز نمی‌داند (داراب پور و زارع نعمتی، ۱۳۹۰، ۲۰۵-۲۰۷).

۱-۱- شیوه جبران خسارت بنا بر طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در اعمال منع شده (۲۰۰۱)

علیرغم وجود تئوری‌های مختلف، مواد طرح مسئولیت بین‌المللی عدالت ترمیمی را برگزیده است. در ماده ۳۴ طرح مسولیت بین‌المللی سه شیوه عام جبران خسارت ناشی از نقض تعهد بین‌المللی مورد شناسایی قرار گرفته است.

۱-۱-۱- اعاده به وضع سابق

هدف این شیوه جریان خسارت این است که شرایط به حالت قبلی برگردد، مشروط بر این که اساساً غیرممکن نباشد. در ماده ۳۴ طرح مسئولیت بین‌المللی اعاده به وضع سابق نخستین شکل از اشکال جریان خسارتی است که دولت زیان‌دیده از فعل متخلفانه بین‌المللی در اختیار دارد. در ماده ۳۵ این طرح، اعاده به وضع سابق متضمن برقراری مجدد وضعیتی است که پیش از ارتکاب فعل متخلفانه بین‌المللی وجود داشته است. اعاده به وضع سابق ساده‌ترین شکل استرداد اموالی است که به گونه‌ای غیرقانونی ضبط و مصادره شده‌اند. در سایر موارد، اعاده به وضع سابق ممکن است اقدامی پیچیده‌تر باشد. این شیوه شامل برقراری و احیای وضع موجود است، یعنی وضعی که پیش از وقوع فعل متخلفانه وجود داشته است (زارعی، ۱۳۹۰، ۹۵-۹۶).

در بحث محیط زیست، هدف اولیه جریان خسارات، اعاده به وضع سابق و در واقع احیای محیط زیست در معرض خسارت است. در این جا منظور از اعاده‌کننده، اعمالی است که وضعیت محیط زیست را به زمان پیش از بروز آلودگی بازگرداند؛ البته در صورتی که امکان عملی چنین بازگشتی ممکن باشد برای مثال اجبار به کاشت درختان جدید یا تکثیر ماهی در قبال اعمال خلافی همچون قطع درختان و یا صید بی‌رویه از مصادیق این گونه اقدامات به شمار می‌رود. در این ارتباط و بر اساس بند (ج) ماده سه برنامه مونتویدئو سوم تحت عنوان پیشگیری و کاهش صدمات زیست‌محیطی یکی از وظایف یونپ مطالعات رفتاری در مورد رضایت و همکاری دولت‌های مربوطه در ارتباط با راهکارها و ابزارهای مؤثر و کافی برای جریان خسارت، اصلاح کردن، جایگزین کردن اعاده به وضعیت سابق در زمینه خسارات زیست‌محیطی بیان می‌شود. یونپ چنین وظایفی را از طریق در نظر گرفتن شیوه‌های ارزش‌گذاری، تشویق تلاش‌های صورت گرفته از سوی دولت‌ها در جهت توسعه، اتخاذ ابزارهای اقتصادی زیست‌محیطی استاندارد و تکنیک‌های فنی و علمی مؤثر در چنین ارزش‌گذاری‌هایی انجام می‌دهد.

اما امروزه در عمل اعاده به وضع سابق زیست‌محیطی با توجه به عواملی همچون؛ برگشت ناپذیری ماهیت عناصر زیست‌محیطی، اجتناب دولت‌های قربانی صدمات زیست‌محیطی از طرح دعاوی جریان خسارت زیست‌محیطی و تمایل روزافزون در رویه دولت‌ها به تحمیل مسئولیت اصلی جریان خسارات زیست‌محیطی بر دوش عامل خصوصی فعالیت منشأ آلودگی و فرع قرار دادن مسئولیت دولت در کنار مسئولیت عامل خصوصی در کنار عدم توانایی عامل خصوصی به جریان خسارت زیست‌محیطی مشکل

ساز گردیده است. با توجه به دلایل فوق، بسیاری از اسناد بین‌المللی در ارتباط با جبران خسارات زیست‌محیطی، شیوه پرداخت غرامت را جایگزین اقدامات اعاده به وضع سابق کرده‌اند. قطعنامه ۶۸۷ شورای امنیت در سال ۱۹۹۱ نیز بیان می‌کند: عراق بر اساس حقوق بین‌الملل در مورد هر گونه خسارات مستقیم، شامل صدمات زیست‌محیطی و تخریب منابع طبیعی که در نتیجه تجاوز غیرقانونی و اشغال کویت رخ داده‌اند، مسئول است. بر این اساس، دولت عراق ملزم به پرداخت غرامت به قربانیان خسارت وارد شد (موسوی و قیاسیان، ۱۳۸۹، ۳۴۱).

۲-۱-۱- پرداخت غرامت

یکی از روش‌های جبران خسارت، پرداخت غرامت است. دیوان دائمی دادگستری نیز در رأی یازدهم نوامبر ۱۹۱۲ در قضیه پرداخت غرامات جنگی از سوی ترکیه به روسیه گفت: مسئولیت‌های گوناگون کشورها، اختلاف اساسی با یکدیگر ندارند. معمولاً کلیه آن‌ها با پرداخت مبلغی پول ادا شده یا ادا می‌شوند. غرامت باید به صورت دقیق، صحیح و تا حد امکان مطابق با زیان وارده باشد. اگر خسارت جنبه مادی دارد باید در تعیین میزان غرامت، خسارت احتمالی را نیز در بر گیرد (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۷، ۴۹۹). ماده ۳۶ طرح مسئولیت بین‌المللی نیز در بند یک این ماده مقرر داشته است که «دولت مسئول ملزم است در صورتی که خسارات با اعاده به وضع سابق جبران نشود، غرامت پردازد.» در بند دو نوع خساراتی را که قابل جبران هستند تعیین می‌کند. بنابر این ماده هر گونه خسارت قابل ارزیابی مالی همچون عدم النفع را تا جایی که مسلم است در بر می‌گیرد (ابراهیم گل، ۱۳۹۱، ۲۰۶). در قضیه گابچیکو و ناگیماروس این قاعده پذیرفته شده است که دولت زیان دیده محق است از دولت مرتکب فعل متخلفانه بین‌المللی غرامت بگیرد. همچنین پذیرفته شده است که دیوان یا دادگاه بین‌المللی که برای رسیدگی به ادعای مسئولیت دولت صلاحیت دارد، به عنوان یکی از ابعاد آن صلاحیت، مجاز به حکم دادن در مورد پرداخت غرامت است (طیعی، ۱۳۹۶، ۲۱۱).

۳-۱-۱- جلب رضایت زیان دیده

در اغلب موارد جلب رضایت در مورد صدمات غیرمادی یا لطمات معنوی به شخصیت دولت مناسب است. جلب رضایت سه هدف عذرخواهی یا هر گونه تأیید نادرستی عمل؛ پیگرد قانونی یا تنبیه شخص مجرم؛ اتخاذ اقداماتی برای جلوگیری از تکرار آن عمل زیانبار را دنبال می‌کند (موسوی و قیاسیان، ۱۳۸۹،

۳۳۹). بنا به ماده ۳۷ «دولت مسئول فعل متخلفانه بین‌المللی ملزم است از باب زیان‌های ناشی از آن فعل که با اعاده وضع به حال سابق یا پرداخت غرامت جبران نشود، رضایت خاطر زیان‌دیده را جلب کند.» در بند یک این ماده، اشکال جبران خسارت شامل پذیرش نقض، اظهار تأسف، عذرخواهی رسمی یا هر روش مناسب دیگری است. در بند دوم به این نکته اشاره شده است که جلب رضایت باید با زیان‌آورنده متناسب بوده و برای دولت مسئول تحقیرکننده نباشد (ابراهیم گل، ۱۳۹۱، ۲۲۳).

دیوان بین‌المللی دادگستری به سودمندی این روش، به عنوان شکلی از جلب رضایت در جبران خسارت‌های غیرمادی وارده به یک دولت اشاره کرده است. دیوان در قضیه کانال کورفو پس از احراز غیرقانونی بودن عملیات مین‌روبی که پس از انفجار مین‌ها توسط نیروی دریایی بریتانیا انجام شده بود، دیوان برای تضمین احترام به حقوق بین‌الملل که خود یکی از ارکان آن است، اعلام کرد که اقدام نیروی دریایی بریتانیا، نقض حاکمیت آلبانی تلقی می‌شود. این بیانیه بر اساس درخواست مشاور دولت آلبانی صادر شده و جلب رضایت مناسبی محسوب می‌شود.

۱-۲- جبران خسارت بر اساس مقررات پیش‌نویس اصول مرتبط به تخصیص ضرر و زیان در موارد زیان فرامرزی ناشی از فعالیت خطرناک (۲۰۰۶)

تدوین‌کنندگان این پیش‌نویس از فرضیه تعهد مستقیم دولت‌ها به جبران خسارت به صرف ورود ضرر اجتناب کرده و ترجیح داده‌اند که در وهله نخست، شخصی غیر از دولت، مسئولیت اصلی جبران ضرر و زیان وارده را بر عهده بگیرد (بهره‌بردار یا شخص ذیربط دیگر). در این خصوص، کمیسیون به سازوکارهای جبران در حقوق داخلی نزدیک شده است. از طرفی، با توجه به این که امروزه متولی اغلب فعالیت‌های منع‌نشده در جهان اشخاص خصوصی هستند، لذا دولت‌ها تمایلی به پذیرش مسئولیت اصلی جبران خسارت ناشی از چنین فعالیت‌هایی که در آن تعهدی را نقض نکرده باشند، ندارند. زیرا قبول چنین تعهدی بار مالی سنگینی را بر عهده آن‌ها می‌گذارد. در این زمینه دولت‌ها بیان کردند که قبول مسئولیت اصلی و مستقیم جبران ضرر و زیان توسط آن‌ها، موجب ترویج بی‌مسئولیتی اشخاص مذکور در پیشگیری ضرر و زیان ناشی از فعالیت‌های خود خواهد شد (رحمتی، ۱۳۹۳، ۹۳).

بر اساس این پیش‌نویس، بهره‌بردار فعالیت منع‌نشده می‌تواند دولت یا یکی از ارکان آن باشد. در چنین حالتی دولت به عنوان بهره‌بردار فعالیت منع‌نشده می‌تواند مسئول قلمداد شود. در چنین حالتی دولت‌ها به عنوان بهره‌بردار متعهد به جبران به صرف ورود خسارت خواهند بود. در تعهد به جبران به

صرف ورود ضرر، زیان دیده الزامی به اثبات تقصیر زیان زننده نخواهد داشت و فقط اثبات رابطه سببیت بین ضرر و زیان وارده و عامل زیان کفایت می‌کند.

۲- شیوه‌های پرداخت غرامت بلاواسطه

۲-۱- بیمه‌ها و دیگر تضمینات

با عنایت به ساختارهای توسعه‌ای، حقوق داخلی بسیاری از کشورها متصدیان برخی از فعالیت‌های خطرناک را ملزم به بیمه خسارات احتمالی می‌کند. در سطح بین‌المللی نیز تقریباً تمام اسناد و معاهدات دولت‌های عضو خود را ملزم به اطمینان از این مسئله می‌کند که متصدیان فعالیت‌های خطرناکی که با مجوز آن‌ها در حال فعالیت‌اند، قبلاً فعالیت خود را تا سقف مسئولیت در نظر گرفته شده بیمه کرده باشد.

ماده ۱۰ کنوانسیون منطقه‌ای پاریس در مورد مسئولیت مدنی شخص ثالث در زمینه انرژی هسته‌ای (۱۹۶۰)؛ ماده ۷ کنوانسیون وین در مورد مسئولیت مدنی برای خسارات هسته‌ای (۱۹۶۳)؛ بند یک ماده ۷ کنوانسیون بین‌المللی مسئولیت مدنی برای خسارات ناشی از آلودگی نفتی (۱۹۶۹) که مالکین نفتکش‌های بیش از دوهزار تن را ملزم به بیمه می‌کند؛ و ماده ۱۰ پروتکل ناگویا در مورد مسئولیت مدنی برای خسارات ناشی از فعالیت‌های مرتبط با حمل و نقل بین‌المللی آرگانسیم ژنیتیکی نو ترکیب (۲۰۰۱) متصدیان فعالیت‌های مورد نظر خود را به داشتن بیمه و دیگر تضمینات مالی لازم ملزم کرده‌اند. در این راستا، ماده ۱۲ کنوانسیون لوگانو شورای اروپا بسیار صریح است: به موجب این ماده هر عضو در صورت اقتضاء و با در نظر گرفتن خطرات فعالیت باید اطمینان حاصل کند که متصدیان مشغول به فعالیت خطرناک در سرزمین آن به منظور پوشش مسئولیت تحت این کنوانسیون، مطابق با نوع و شرایط مصرح در حقوق داخلی، به مشارکت در طرح‌های ایمنی مالی ملزم شده یا تضمینات مالی تا سقف مسئولیت شان را داشته و حفظ نمایند (عبداللهی، ۱۳۹۰، ۲۵۵-۲۵۷).

در این راستا ساختار یک بیمه نامه مسئولیت ناشی از ورود آسیب به محیط زیست بایستی مواردی از جمله؛ شامل شدن تمامی مخاطرات محیط زیستی، معین، روشن و غیرقابل تردید بودن مخاطرات، تخمین بالقوه زیان و تعیین مبلغ خسارت، پوشش بیمه‌ای محدود به نوع خسارت اتفاقی و پیش بینی گزارش بازرسی جامع را شامل گردد (نوری، ۱۳۷۱، ۴۴).

۲-۲- صندوق‌های جمعی

گرایش نظام مسئولیت بین‌المللی به ایجاد صندوق‌های جمعی جبران خسارت‌های ناشی از فعالیت‌های خطرناک یکی دیگر از جهت‌گیری‌های نظام مزبور به سوی جمعی کردن مسئولیت در این حوزه می‌باشد. در مقایسه با بیمه‌ها و دیگر تضمینات مالی که غالباً به طور شخصی از سوی متصدی انجام می‌شوند، صندوق‌ها در بین شرکای بزرگ یک صنعت خطرناک و زیانبار، عمومی هستند؛ حتی چنانکه گفته خواهد شد ممکن است دولت‌ها نیز به تأمین بخشی از وجوه این صندوق‌ها ملزم شوند. به موجب ماده ۱۲ قطعنامه انستیتوی حقوق بین‌الملل با عنوان جبران جمعی در صورتی که منشأ خسارت زیست‌محیطی غیرقابل تشخیص باشد یا از واحد مسئول یا دیگر منابع پشتیبانی، گرامتی قابل حصول نباشد، رژیم‌های زیست‌محیطی باید اطمینان حاصل کنند که خسارت جبران نشده باقی نخواهد ماند و در صورت اقتضاء می‌توانند مسئله مداخله صندوق‌های جبرانی خاص با دیگر سازوکارهای جبران جمعی یا ایجاد چنین سازوکارهای جبران یا ایجاد چنین سازوکارهایی را در نظر بگیرند (عبداللهی، ۱۳۹۰، ۲۶۰-۲۶۵).

۳- کاستی‌های حقوقی جبران خسارت مستقیم به اشخاص زیان‌دیده

پرداخت غرامت مستقیم به اشخاص زیان‌دیده معمولاً دچار کمی و کاستی‌های ابزاری و ساختاری هستند. در این راستا از یک سو، بدون یک طرح مناسب مالی برای مقابله با خسارت اتفاقی، عامل قادر نیست که هزینه‌های خسارت را تحت شرایط خاصی فراهم کند. زمانی که خسارتی بیش از سقف تعیین شده وارد شود این امر مشکل‌ساز است زیرا مشخص نیست چه کسی پاسخگوی زیان‌دیده خواهد بود. از سوی دیگر، زمانی که فعالیتی تماماً در قلمرو یک کشور انجام می‌شود، عنصر خطر به دولت‌های دیگر قرین به شرایط می‌شود. برای مثال، در ساخت کارخانه ذوب آهن، نیروگاه هسته‌ای، تأثیر فراقلمرویی با خود فعالیت مرتبط نیست، اما متأثر از شرایطی است که فعالیت در آن انجام شده است. در قضیه تریل اسملتر، برای مثال، مکان جغرافیایی و شرایط آب و هوایی موجب شد که دودهای صنعتی برای اشخاص و اموال در سرزمین دیگر زیانبار باشد (Hanqin, 2003, 170-173). یکی دیگر از موانع پیش روی پرداخت غرامات بلاواسطه، برآورد و ارزیابی خسارت زیست‌محیطی بر اساس فرمول‌های ریاضی است. علت این امر به ماهیت عناصر زیست‌محیطی و عدم سهولت در ارزشگذاری مالی آن‌ها باز می‌شود. در حالی که در حقوق بین‌الملل و در ارتباط با سایر خسارات، چنین برآوردی مبنای ارزیابی و به دنبال آن تعیین شیوه جبران خسارات است.

به هر ترتیب، متداول‌ترین راه‌حل در رویه دولت‌ها و معاهدات بین‌المللی در خصوص پرداخت غرامت این است که مبلغ پولی معین و از پیش تعیین شده به عنوان سقف پرداخت غرامت و به عنوان جایگزینی برای اعاده به وضع سابق در نظر گرفته می‌شود (موسوی و قیاسیان، ۱۳۸۹، ۳۳۶). نمونه بارز اتخاذ چنین روشی در رویه قضایی بین‌المللی، قضیه کوسموس ۹۵۴ مطروحه میان روسیه و کانادا در سال ۱۹۸۴ میلادی وجود دارد. اختلاف مطروحه در این قضیه بر سر تعیین میزان خسارات بود. کانادا این خسارات را چهارده میلیون دلار از جمله شش میلیون دلار برای عملیات پاکسازی تخمین می‌زد. در حالی که چنین خساراتی در کنوانسیون مسئولیت برای اشیای فضایی سال ۱۹۷۲ میلادی پیش بینی نشده بود. سرانجام دولت روسیه بر اساس توافق طرفین در ارتباط با عملیات پاکسازی تنها سه میلیون دلار پرداخت کرد. در این شیوه نیز در واقع هدف نه جبران کامل خسارات زیست‌محیطی بلکه حمایت از عامل خسارات در برابر دعاوی مهمل و کلان زیان دیده است. از این رو، در هنگام ورود خسارت ناشی از آلودگی فرامرزی به اشخاص خصوصی، آلوده‌کننده باید غرامتی معادل ارزش عناصر زیست‌محیطی خسارت دیده بپردازد. هرچند عدم سهولت ارزیابی خسارات زیست‌محیطی و تعیین سطح معیار معین که در آن دولت مسئول جبران خسارات زیست‌محیطی وارد شناخته شود نیز از کاستی‌های موجود است (زارعی، ۱۳۹۰، ۴۰-۴۱) و دیگر مسئله، مرور زمان و مشاهده اثرات حوادث زیست‌محیطی در سالیان بعد است که مانع دیگری در جبران خسارت بلاواسطه اشخاص خصوصی است.

نتیجه

به صورت کلی، در صورت ورود خسارات زیست‌محیطی فرامرزی، دولت‌ها برای دریافت غرامت اقدام می‌نمایند و از دولت آسیب رسان می‌خواهند که خسارات وارده را جبران کنند. گاهی اوقات متضرران خسارات زیست‌محیطی تنها دولت و اشخاص دولتی نیستند، بلکه مردم عادی یا شرکت‌های خصوصی ممکن است از این زیان متضرر گردند. بنابر طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، اشخاص دولتی مورد شناسایی شدند. اگر خسارت ناشی از آلودگی زیست‌محیطی فرامرزی به اشخاصی غیر از موارد مذکور وارد آید، شخص غیردولتی محسوب می‌گردد. در راستای تضمین حقوق افراد زیان دیده در عرصه حقوق بین‌الملل، حقوق نرمی وجود دارد که به واسطه آن دولت‌ها تلاش خود را به کار می‌بندند تا خسارتی جبران نشده باقی نماند. اشخاص خصوصی برای جبران خسارت می‌توانند مستقیماً به دادگاه محل وقوع خسارت مراجعه کنند و مطالبه جبران خسارت نمایند که این روش هم منافع زیان دیده را در

نظر گرفته است و هم فرآیند رسیدگی به دعوا را تسهیل و تسریع می‌بخشد. با این حال قضیه مهمی که در زمینه خسارات فرامرزی و پرداخت غرامت مطرح است، قضیه جنگ عراق و کویت است که باعث ورود خسارت بسیاری به کویت، ایران، عربستان سعودی و چند کشور دیگر شد. در این قضیه کمیته پرداخت غرامت سازمان برای جبران خسارات تشکیل شد و هیأتی از کارشناسان به وجود آمدند تا میزان خسارات را بررسی نمایند. افراد خصوصی می‌توانستند مستقیماً به کمیسیون مراجعه کنند و درخواست غرامت نمایند. بنابراین افراد خصوصی نیز می‌توانند به صورت مستقیم درخواست غرامات ناشی از خسارات زیست‌محیطی نمایند. برای جبران خسارت سریع و کافی، در رژیم‌های مختلف مانند رژیم حقوقی هسته‌ای، فضایی، آلودگی نفتی صندوق‌هایی تشکیل شده‌اند که تا سقف خاصی خسارات زیست‌محیطی را بیمه می‌کنند. در صورت ورود خسارت به اشخاص خصوصی پس از اقامه دعوا و مشخص شدن میزان خسارت می‌توانند خسارات خود را مطالبه کنند. هرچند به نظر می‌رسد وجود سازوکار مالی برای تضمین جبران خسارت ضرورت دارد. در این راستا به جهت تحقق موضوع تدوین یک چهارچوب حقوقی مؤثر در قالب یکی از اسناد بین‌المللی مفید به نظر می‌رسد.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانتداری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردیده است.

تعارض منافع: تعارض منافع در این مقاله وجود ندارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی نگارش یافته است.

منابع

فارسی

- ابراهیم گل، علیرضا، ۱۳۹۱، **مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها**، تهران، انتشارات شهر دانش.
- داراب پور، مهرباب و زارع نعمتی، رؤیا، ۱۳۹۰، تعهدات دولت‌ها در پیشگیری و جبران خسارت ناشی از حوادث اتمی، **مجله حقوقی بین‌المللی**، شماره ۴۴.
- رفعت راد، بهروز، ۱۳۹۰، رسیدگی به دعاوی محیط زیستی در کمیسیون جبران خسارات ملل متحد، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست**، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.
- رحمتی، سهیلا، ۱۳۹۳، پرداخت خسارت بلاواسطه در خسارات زیست‌محیطی، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست**، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

- زارعی، سحر، ۱۳۹۰، نظام مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال خسارات زیست‌محیطی، **پایان‌نامه کارشناسی ارشد**.

- شیلتون، دینا و کیس، الکساندر، ۱۳۸۹، **کتابچه قضایی حقوق محیط زیست**، ترجمه: محسن عبدالهی، تهران، انتشارات خرسندی.

- طیبی، سبحان و شیرازیان، شیرین، ۱۳۹۸، **مقدمه‌ای بر مسئولیت بین‌المللی خسارات زیست‌محیطی**، تهران، انتشارات خرسندی.

- طیبی، سبحان، ۱۳۹۴، تبیین حقوقی پرداخت غرامت زیست‌محیطی به زیان دیده گان غیردولتی، **دومین کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین در علوم کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست**، تهران، انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.

- طیبی، سبحان، ۱۳۹۶، **دیپلماسی محیط زیست و تأثیر آن بر تعاملات بین‌المللی و صلح جهانی**، تهران، انتشارات خرسندی.

- ضیایی بیگدلی، محمدرضا، ۱۳۸۷، **حقوق بین‌الملل عمومی**، تهران، انتشارات گنج دانش.

- عبدالهی، محسن، ۱۳۹۰، رویکردهای نظام مسئولیت بین‌المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل، **مجله تحقیقات حقوقی**، شماره ۵۶.

- موسوی، سیدفضل‌الله و قیاسیان، فهیمه، ۱۳۸۹، جبران خسارت زیست‌محیطی در حقوق بین‌المللی، **فصلنامه حقوق**، شماره ۱.

- نوری، مصطفی، ۱۳۷۱، ملاحظاتی در باب مسئولیت محیط زیست، **فصلنامه بیمه مرکزی ایران**، شماره ۴.

لاتین

- Hanqin, Xue, 2003, *Transboundary Damage in International Law*, Cambridge University Press, available online at: <http://www.cambridge.org>.